

STORIA DELL'ARTE MEDIOEVALE (MINIATURA)

Prof.ssa Sonia Chiodo
Aa 2019-2020

Modulo B. XI secolo: le Bibbie atlantiche

Lezione erogata in modalità «a distanza» per emergenza Covid-19

3-Middle geometric style

Si distingue per le dimensioni minuscole dei motivi decorativi delimitati da sottili strisce di pergamena lasciata a risparmio. Motivi frequenti: rosette con molti petali (rosso/blu) e conchiglie, palmette. Le code hanno terminazioni asimmetriche. Riconoscibile soprattutto nell'area Umbro-Romana [1146, Bibbia di Fonte Avellana è un caso esemplare che può aiutare per la datazione]. Questo stile si riconosce fino alla metà del XII secolo, dopo l'uso della penna tende a prendere il sopravvento su quello del pennello e si entra nello stile tardo-geometrico. In genere si ritiene che con questo stile si raggiunge l'apice dello stile geometrico.

Di fatto la distinzione tra middle geometric style e late geometric style risulta di difficile classificazione e serve soprattutto per indicare la progressiva minuscolità e semplificazione dei motivi decorativi.

ESEMPI MIDDLE GEOMETRICAL STYLE

Bibbia di San Crisogono, BAV, Vat. Lat. 4220/4221, secondo quarto del XII secolo

N
PRINCEP
CREATIONIS
CELI
ET TERRARUM

TERRA AUTEM ERAT INANIS
et uacua. Et uisitauit eam super faciem
abyssi. et spiritus fortitatis super aquas. Di
xitque deus fiat lux et facta est lux. Et uisit
deus lucem quod est bona. et diuisit lucem a te
nebris. Appellauitque lucem diem. et tene
bras noctem. Factumque uespere et mane
dies unus. **i**

Dixit quoque deus. Fiat firmamentum in
medio aquarum. et diuidat aquas ab aquis.
Et fecit deus firmamentum. diuisitque aquas
que erant sub firmamento ab his que erant
super firmamentum. Et factum est ita. No
cauitque deus firmamentum celum. Et factum
est uespere et mane dies secundus. **ii**

Dixit ueroque deus. Congregentur aque que sub
celos sunt in locum unum. et appareat an
da. Factumque est ita. Et uocauit deus ardam
terram. congregationemque aquarum appella
uit maria. Et uisit deus quod est bonum. et
auit. Germina terra herbas uirentes. et fa
cientem semen. et lignum pomiferum faciens
fructum iuxta genus suum. cuius semen
insentet ipso sit super terram. Et factum
est ita. Et protulit terra herbas uirentes. et
asserentes semen iuxta genus suum. lignumque
faciens fructu et habens unum quodque semen
tem secundum speciem suam. Et uisit deus quod
est bonum. factumque est uespere et mane dies
tertius. **iii**

Dixit autem deus. Fiant luminaria in firma
mento celi. et diuidant diem a nocte.
et sint insigna et tempora. et dies et annos.
et lucerent in firmamento celi. et illuminet
terram. Et factum est ita. Fecitque deus duo ma
gna luminaria. luminare maius ut preceat
diem. et luminare minus ut preceat noctem. Et
stellasque posuit eis in firmamento celi. ut
lucerent super terram. Et preceat dies ac
noctem. et diuidentur luce a tenebris. Et
uisit deus quod est bonum. et factum est uespe
et mane dies quartus. **iiii**

Dixit etiam deus. Producanturque reptile anime
in uentris. et uolatile super terram sub fir
mamento celi. Creauit deus et coete grandia. et
omne animam uiuentem atque motabilem qua
pduxerant aquae in species suas. et omne uo
latile secundum genus suum. Et uisit deus quod
est bonum. benedixitque eis dicens. Crescite
et multiplicamini. et replete aquas. mans ueroque
multiplicentur super terram. Et factum est
uespere et mane dies quintus. **v**

Dixit quoque deus. Producat terra animam
uiuentem in genere suo. iumenta. et rep
tilia. et bestias terre secundum species suas. Fac
tumque est ita. Et fecit deus bestias terre. iuxta

Napoli, BN, cod. XV.AA.1,
Vecchio Testamento, fol. 2v
Dalla Cattedrale di Troia alla
quale furono donati molti
volumi da I vescovo Guglielmo II
(1108-1141)

Napoli, BN, cod. XV.AA.1, ff. 89v, 204r

NOPEPIA. I

Napoli, BN, cod. XV.AA.1, f. 165v

uentati tue sicut tu inuert

PRATER
AMBRO
SIUS
TUA M
MUNUSCU
LA PER
FERENS
DETULIT

et suavissimas litteras que in principio
amicarum fidem probare iam fidei
et ueteris amicitie preserebant. Uera enim
illa necessitudo est. et in xpi glutano
copulata. quam non utilitas rei fami-
liaris. non presentia tantum corporum non
subdola et palparis adulatio. sed di-
amor. et diuinarum scripturarum studia
conuolant. Legimus in ueteribus historiis
quosdam lustrasse prouincias. nouos a-
disse populos. maria transisse. ut eos quos
ex libris nouerant. coram quoque uiderent.
Sic phitagoras memphiticus uates.
sic plato. egyptum. et architam tarentu-
num. eademque hora italiam que quondam
magna grecia dicebatur. laboriosissime
peragravit. Ut quae athenis magister erat
et potens. cuiusque doctrinas achade-
mie gymnasia personabant. fieret pe-
reginus atque discipulus. Malens alie-
na uerecunde discere. quam sua impu-
denter ingerere. Denique cum litteras quasi
uoto fugientem orbe persequeretur. caput apu-
lium. et uenundauit. eam anno cru-
delissimo paruit captiuus. uinctus. et
seruus. Tam quae philosophus. maior
emite se fuit. Ad utrumque librum lacteo elo-
quentiae fonte manantem. de ulumis
hispaniae galliarumque finibus quosdam ue-
nisse nobiles legimus. et quos ad cotem-
plationem sui roma non traxerat. unius
hominis fama perduxit. habuit illa
causa inuidiam omnibus seculis. celebrandumque
miraculum. ut urbem tantam ingressi. ab urbe
extra urbem quaererent. Apollonius
sive ille magus ut uulgus loquitur. sive
philosophus ut phitagora tradunt
intrauit perstratus. pertransiit caucasum. al-
banos. scythas. massagetas. opulentissima
indie regna peragravit. Et ad extremum
latissimo phison amne transmissus. per-
uenit ad bragmanas. uti archam in
throno sedentem aureo. et de tantali
fonte potantem. inter paucos discipulos
de natura. de moribus. ac siderum cursibus

BAV, Vat. Lat. 4216, bibbia di
Fonte Avellana (1146), f.1v

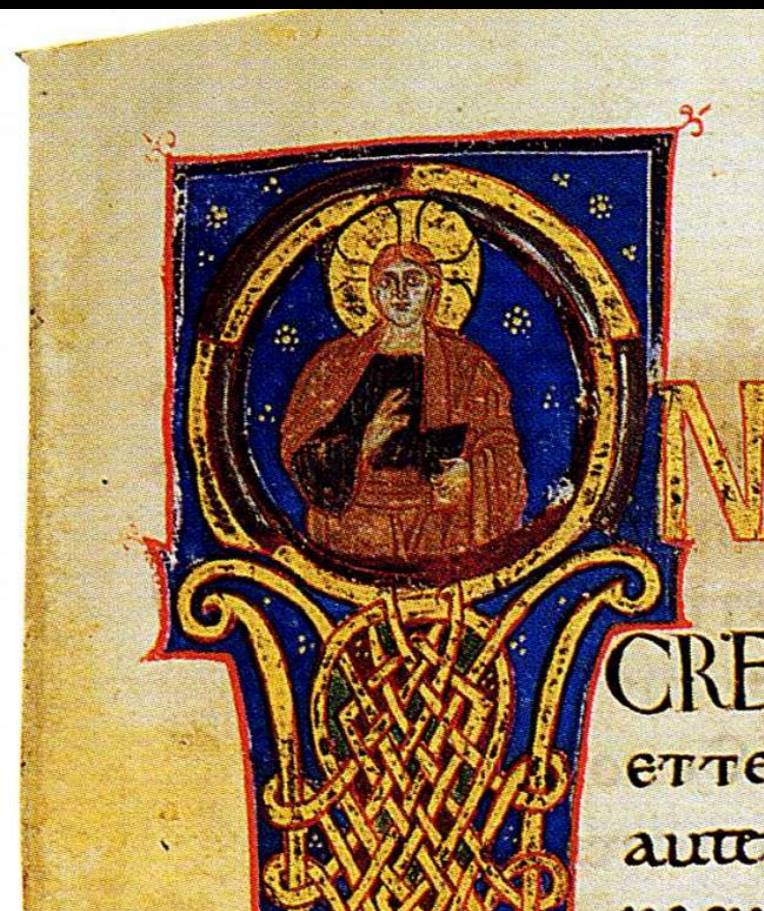

4-Late geometric style

Motivi decorativi realizzati a penna che fanno emergere sempre di più la nuda pergamena; l'esecuzione delle rosette è molto semplificata. Termini di riferimento sono la Bibbia di Corbolino (Firenze, BML) datata 1140 (che mostra già lo stile tardo geometrico) e il Vecchio Testamento dal monastero di Santa Croce a Fonte Avellana, 1146, Vat. lat. 4216 che appartiene ancora invece al middle geometric style, mentre ante quem è il 1168 della Bibbia di Calci dove questo stile è compiutamente manifesto. Gli sfondi quadrati, già riconoscibili nella Bibbia del Pantheon diventano molto diffusi. La decorazione geometrica è semplificata. Predominanza di rosso e blu. Dello stesso periodo è la Bibbia della BNCF, FN. II. I. 510 (da Camaldoli) dove si vedono anche iniziali del periodo medio-geometrico. Esempi: Salterio di Fontebuono (Camaldoli, Arezzo), London British Library, Yate Thompson 40.

IN EBULG. DE ETI

An illuminated initial 'M' from a medieval manuscript. The letter is filled with a blue background and a golden interlaced knotwork pattern. Inside the top curve of the 'M', a figure with a halo, wearing a green and blue robe, is standing and holding a book. A hand from above is reaching down towards the figure. The text 'AVTE' and 'moysen' is visible to the right of the initial.

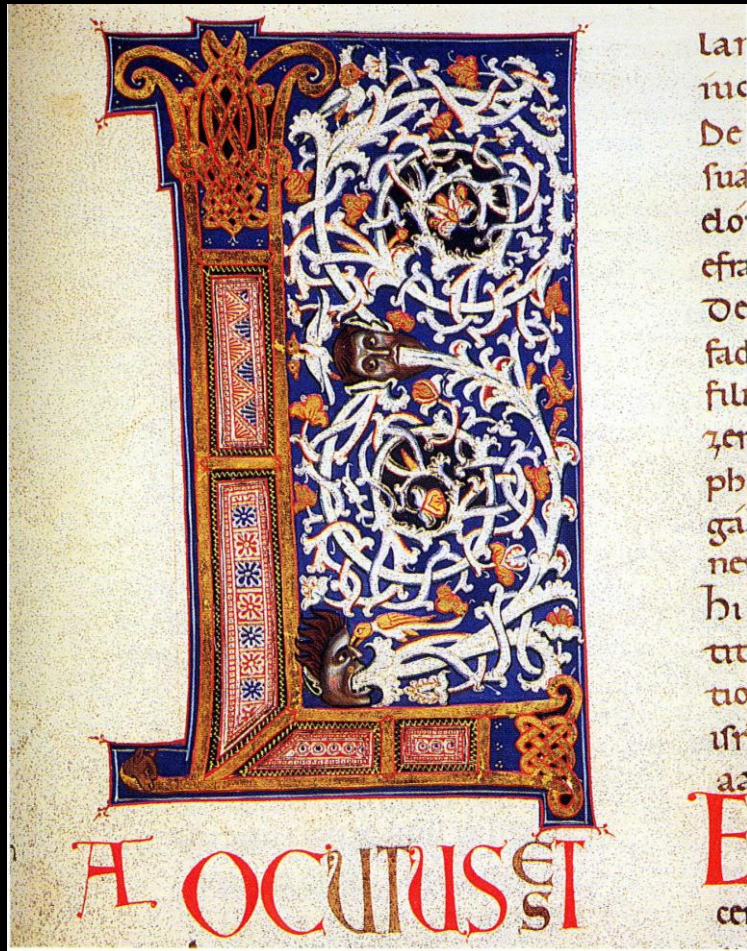
AVTE
moysen.
et loqui-
tus ē ei
dñs de ta-
bernacu-
lo testi-
moniu di-
cens. Lo-
quere filiis isrl. et dices ad eos.

circuttum
put et omi
et impono
biciendus
et pedes la
omia ad h
re in holo
simum dn̄
locausti ob
turibus et
eam sacer
ad collum
ris loco. d
nem sup e
lam uō g
ppter alt
in loco mo

Bibbia di Corbolino, f. 52v

LA BIBBIA DI CALCI (Pisa, Museo di San Matteo), 1168

I, f. 91r (Numeri)

I, f. 120r (Deuteronomio)

viii. Noceat si posse bonitatis peccato-
res et beatos esse qualesque piissima-
patruunt et instructos nos esse debere
ut respondeamus de spe nostra postea
tibus oratione et curatio nostra
lis occasione ampuce detinendi.

viiii. Quia Christus pro peccatoribus iustus
mortuus pro multis etiam spiritibus
eorum quod diluio extinet se predicaret
et quod diluio figura fuerit baptis-
mi.

x. Ut Christus in carne passus iam iam
bulemus in deum etiam carnis quia
pudicatus est uiuus et mortuus
qui et mortuus euagizauit et quia
finitis appropinquat uigilem cari-
tate que oportet in multitudinem pecca-
torum habentes et unguis quoniam
accepit ad ministrantes.

xi. Ut si paucam interpretatione facti
ut gaudeamus et uiuentes sine
discrimine in christiano nomine glorie-
mur ut si iustus uix saluat et ut
pascant episcopi commissi sibi gregem
et obaudiunt uiniores quia deus
superbis resistit.

xii. Ut humiliter deus eum omnem in
ipsum ponamus et unguem quia
diabolus querit que deuoret.

FINIT CAPITULATIO IUSTI

PETRI APOSTOLI P

ERU APPLS

IHU XPI ELECTIS
aduens. dispsionis.
ponti. galatie. cap-
padoce. asie. et bi-
thynie. sedm presen-
entiam dei patris in
scificatione sps. in
obediencia. et asper-
sione sanguinis xpi
ihu. gra uobis et pax
multiplicetur. Bene-
dictus ds. et pater
dñi nri ihu xpi qui
sedm magna misericordiam

IN QUAEUOCEID

UONIAM
QUIDEM.

MULTI CONIATI SNT
ordinare narrationem
que in nobis complete se-
rerum sicut tra diderunt
nobis qui ab initio ipsi uide-
runt. et ministri fuerunt sermo-
nis. usque et michi adsecuto
a principio omnia diligent

Incipit liber sapientie:

INCITE IUSTITIA.

IUSTITIA QUI IUDICANTIS
terram. Sentite de dño in boni-
tate. et in simplicitate cordis
querite illū. Qm̄ inuentur ab

INCIPIT PREFATIO.

IERONIMI PBR IN LIB

PROVERBIORVM.

RIBUS

NOMINIB;
uocatū fuisse
salomonē scri-
pture manife-
stissime docent.
pacificū idest

**ALCUNI ESEMPI DI STRATEGIE
NARRATIVE A CONFRONTO**

BAV, Vat. Lat. 12958

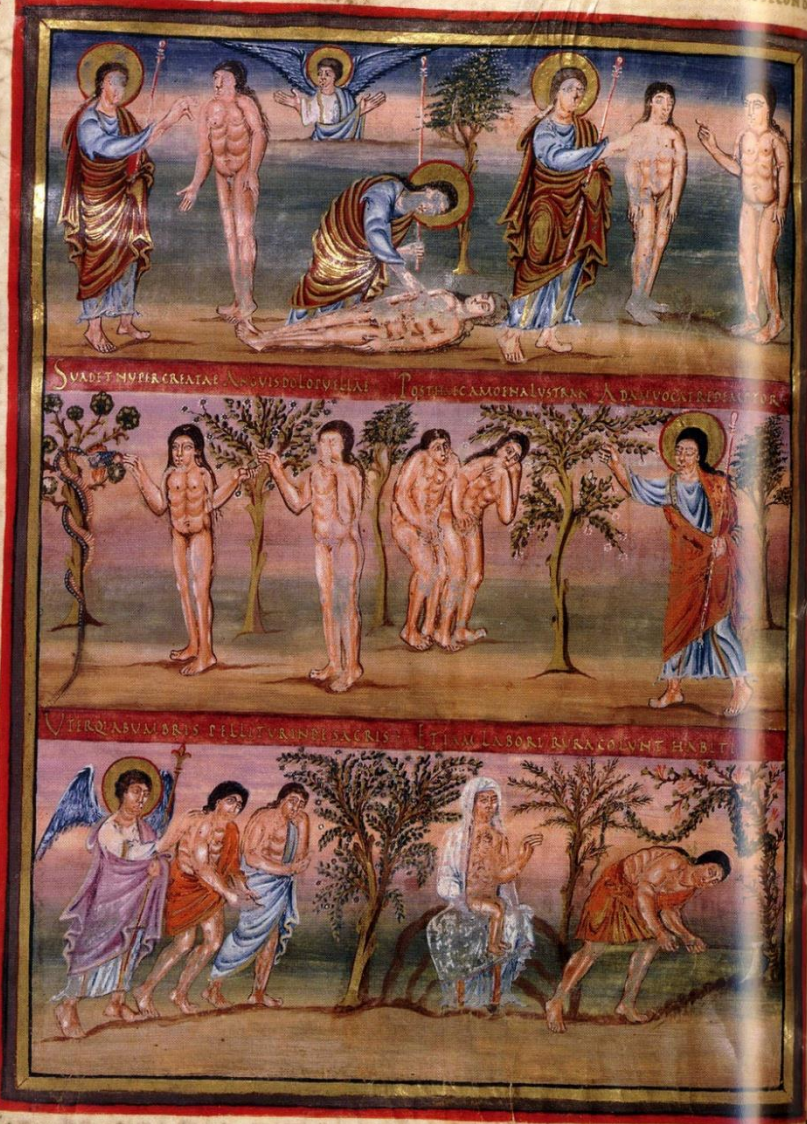

ARCUM IN EGIP

TUM CUOI FAMILIA SCA

ADAM PRIMUM UTIUM
SICUT ISTIC
CIVIS COSTA SACRAE
CARITUR EYAE
XISIVADUITADA : QUAM VOCAT VIRAGIN
AST EDANT NE MANUITAI PROIBET ISECONDI

SUADET NUPER CREATAE XISIVADUITADA
POSTHECAMOINAVSTRAN ADUVOONTEPENTIA

VITROABVAIBROS FELITVANDIA CRIST
ETIANGLABORI RACOLVINE HABIT

Paris, BNF, ms 1, f. 10v
Bibbia di Carlo il Calvo

INCIPIT EXODVS

EC

SVNT

—
NOA

FILIORUM ISRAEL

QUINGRESSISUNT IN EGYPTUM CUM JACOB

BAV, Vat. Lat.
12958, f. 18r

INCIPIT LIBER ELSMOB;
IDEST EXO DVS;

NOMINA FLO

BIBBIA DI SANTA
MARIA DEL FIORE
Incipit del Libro
dell'Esodo, f.
28v
simboli

Bibbia di SMF, f. 47r
Incipit del libro del Levitico
"Vocavit"

Mosè unge Aronne
Dio benedice Mosè e Aronne

YSEN ETL°

BARTIMEO EST
DEUTERONOMII

capitlo. pmo.

VERBA QVE

LOCUTUS EST

nite admo
que ei pxi
tana etadh
ridiem etiu
naneoz et
eufraten.
Ingredim
qua iuravit
et r'saac et
semini eor
in illo tpr
uos. qadns
estis hodie
ds patru u
multamilia
locutus e
sustmere et
euobis uiros
conuersatio
ut ponaeos u
distis mibi
Tuliq: detri
et nobiles. et
bunos et cer
ac decanos q

Deuteronomio, f.
74r

Mosè parla al
popolo di Israele

Morte di Mosè

LIBRO DI GIOBBE

f. 1v

L'iconografia enfatizza il trionfo di Giobbe

messi: p̄mittant pauperes habere ite
dular. et non tam pulchros edicet
qua emendat. Vnamq; edmo. et sup
tuaginta iuxta grecos. et mecauxa be
broos. ml. tanu meo labore trans lata
est. Cuius uniusquisq; q̄dauit. et stu
diosum me magis quam aliuo. p̄ber
EXPLICIT PROLOGVS

INCIPIT LIBER IOB

IR
ERA
INER
RA HVS
NOIE IOB
Et erat
ur ille
simplex
et rectus
acumens dñi. et recedens a malo. Na
ua. si ei septē filii. et tres filie. Et fuit
possessio eius septem milia ouium. et tria
milia camelorum. Quingenta quoque iuga bo
rum. et quingenta alium. ac familia multa
num. Eratque ille magnus in omni
orientales. Et habuit filios eius. et faciebant
eiurū p̄ domos uniusquisq; in die suo. Et
ut comederent. et biberent. et cū eis. Cuius
inor bē manserunt dies eorum. mittebat
a deo iob. et cūstibat illos. Constringensq;
diluculo offerrebat dō holo causta p̄
singulos. Diebusq; Ne forte peccauit
rini. filii mei. et benedixerunt dō in cor
dib; suis. Sicut et iob. cū cecidit diebus.
Quada autē die cū uenissent filii eius. ut
sisterent corā dō. affuit in eos eū saluā.
Cui dñs. Vñ ueni. Qui respondens ait.
Circūi t̄ra. et p̄ambulauit eā. Dixit dñs
adeū. Nūquid cūderast seruū meū iob. q̄
nō sit et similit̄ in t̄ra. hō simplex. et rectus
et timens dñm. ac recedens a malo. Cui
respondens iterum ait. Nūquid frustra

IR
ER
IN
PA
NOIE
Et er
ur il
simpl
et rect

actimens dm. et recedens amalō. N

ubi domus cecidit super filios iob.

numquam venit ad iob

Alium numquam

ubi abertallere p'lam

eliaz thomanites.

Baldach fures.

ios p'cus p' laga

sosonia amantes.

HELIO BUZRES

INCIPPO SIER. BRIJNU

stria tenet manib7 quanto foras p'sserit

Nella Bibbia del Pantheon l'illustrazione ripercorre le sofferenze di Giobbe

Ubi domus cecidit supra filios iob

Nuntius qui venit ad iob

Alius nuntius

Ubi Sabei tulerunt (sic) predam
I prova di Giobbe: razzia delle
asine e delle vacche

Babdach Surtes
= Bildad da Shuah

Elifaz
Themanites
= Elifaz da
Teman

Sofonia Ama
= Sofar da Naama

Heliu Buzues
= Elihu di
Barachel il
Buzita

Iob percussus plaga

